

ДЗЕНЬ НАРАДЖЭННЯ НАПАЛЕОНА

Яго войска перайшло расійскую мяжу ў ноч на Янаў дзень. Цару Аляксандру I паведамлілі пра гэта, калі ён танцаваў на раскошным балі ў Вільні.

Праз чатыры дні былая сталіца вітала французскага імператара. Дамы закідвалі яго кветкамі, юнакі пыталіся ў світы, як запісацца ў Вялікую армію. Вільня, зноў марачы зрабіцца сталічным месцам, грымела воклічамі: «Vive l'empereur! Vive le libérateur!»*

Першы пад сваімі бел-чырвона-белымі сцягамі ўвайшоў у горад беларускі 8-ы полк кавалерыі Дамініка Радзівіла.

«На вашым месцы, — стомлена казаў віленцам імператар, — я думаў бы і рабіў, як вы, бо любоў да Айчыны — галоўная дабрачыннасць адукаванага чалавека. У маім становішчы я мушу лічыцца з мноствам інтарэсаў і выконваць безліч абавязкаў, але, калі б я быў імператарам французаў у час падзелаў вашае радзімы, я ўзброіў бы ўвесь мой народ, каб падтрымаць

* «Слава імператару! Слава вызваліцелю!» (франц.).

вас... Я люблю вашу нацыю. Вось ужо шаснаццаць гадоў я бачу вашых воінаў, што змагаліся поплич са мною на палях Італіі і Гішпаніі. Няхай Літва, Віцебск, Полацк і Магілёў натхняюцца тым самым духам, які сустрэў я ў Польшчы, і Усявышні пашле поспех вашай святой справе».

У той дзень віленцы не хацелі задумвацца, чаму адмовіўся ўдзельнічаць у напалеонаўскім паходзе Тадэвуш Касцюшка, што жыў у эміграцыі. У сэрцах жыло столькі надзеяў...

На прыдзвінскай зямлі багата мясцін, звязаных з Напалеонам. У Бешанковічах вам пакажуць дуб, пад якім ён адпачываў, у Віцебску — палац губернатара, дзе імператар жыў колькі летніх дзён. Магчыма, на дне нейкага з нашых азёраў дагэтуль ляжыць кінуты ім скарб. У Полацку Банапарт не быў, але горад дзесяткі разоў успамінаецца ў яго лістах, загадах і мемуарах.

20 ліпеня ў Полацку спынялася на днёўку 1-я расійская армія, што адыходзіла з Дрысу на Віцебск. Услед за ёю ў горад уступілі войскі маршала Нэя. У свой час уніяцкія святары адмовіліся чытаць у храмах пасланне царскага Сінода, дзе Напалеона абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста. Тым не менш магнахі-базыляне ў 1812-м палічылі за лепшае замураваць крыж святой Еўфрасінні ў сцяне Сафійскага сабора. Яны не памыліліся: сярод Нэявых жаўнераў знайшлося шмат аматараў лёгкай здабычы. Рабункі рашуча спыніў толькі маршал Удзіно, чые войскі перайшлі Дзвіну і занялі Полацк 14 ліпеня.

Маршал са штабам размясціўся ў езуіцкім кляштары. Ён меў задачу наступачь на Санкт-Пецярбург. Шлях на паўночную сталіцу прыкрываў корпус генерала Вітгенштэйна. Удзіно паспрабаваў абысці яго і заняць пецярбургскі гасцінец. У рэаліях замільгацела найменне не вядомай датуль нікому вёскі Клясціцы, паблізу якой у жорсткіх баях 30—31 ліпеня і 1 жніўня расійскі корпус здабыў важную перамогу.

У Вітгенштэйна было 18 тысяч войска і 108 гармат, Удзіно меў 25 тысяч і 114 ствалоў артылерыі. Французы авалодалі Клясціцамі, але адну з трох сваіх дывізіій пакінулі ахоўваць пераправу праз Дрысу. Выкарыстаўшы гэта, генерал выбіў мар-

шала з яго пазіцыі і адкінуў за раку. Удзіно, сабраўшы сілы, перайшоў Дрысу назад і атакаваў варожы авангард.

Французам супрацьстаялі лейб-гвардзейцы Гарадзенскага палка, якіх праціўнік з павагаю называў «сінімі гусарамі». Баявыя штандары ў «сініх» былі амаль такія, як у згаданых кавалерыстаў Дамініка Радзівіла, толькі ў адных з двухгаловым царскім арлом, а ў другіх — з вершнікам «Пагоні».

Авангардам камандаваў папулярны ў расійскіх войсках генерал-маёр Якаў Кульнеў, чыё дзяцінства прайшло ў Віцебскай губерні. Гэта ён 31 ліпеня адбіў Клясціцы, захапіў амаль увесь абоз Удзіно і блізу тысячы палонных. Безразважна адарваўшыся ад галоўных сілаў, ён пераправіўся праз Дрысу, трапіў у засаду і ў баі каля вёскі Сівошына быў смяротна паранены. Большасць аўтараў пішуць, што непрыяцельскае ядро трапіла Кульневу ў ногі, аднак француз Марбо, які бачыў гэтую смерць на свае вочы, сцвярджаў, што генерала ўдарамі шаблі ў горла забіў конны напалеонаўскі стралок. Тымі днямі Банапарт паслаў у Парыж дэпешу: «Адзін з найлепшых афіцэраў расійскай лёгкай кавалерыі генерал Кульнеў забіты пад Дрысаю».

Героя пахавалі паблізу месца гібелі, пад бярэзінамі ў сутоку Нішчы і Дрысы — якраз там, дзе ў Лівонскую вайну стаяў замак Сокал. Пазней прах перанеслі ў маёнтак Кульневых Ільзенберг (па-латышску — Ільзенскалнс), што недалёка ад сучаснага латвійскага горада Рэзэкнэ.

Пра тыя ліпенскія баі сённяшняму падарожніку нагадае помнік у Клясціцах. У 1830-м па волі Мікалая I месца смерці генерала Якава Кульнева на стромкім дрысенскім беразе таксама было адзначанае помнікам, што, як ні дзіўна, захаваўся да нашых дзён. На ім — радкі з верша Васіля Жукоўскага:

*Где Кульнев наш, рушитель сил,
Свирепый пламень брани.
Он пал, главу на щит склонил
И стиснул меч во длани.*

Генерал-маёр кавалерыі Якаў Кульнеў

*Где жизнь судьба ему дала,
Там брань его сразила.
Где колыбель его была,
Там днесь его могила.*

Пяты радок вымагае тлумачэння: паводле сямейнага падання, маці будучага генерала, едучы некалі на конях, першы родавы боль пачула менавіта там, дзе яе сыну наканавана было развітацца з жыццём.

Пасля Клясціцаў Напалеон узмацніў сваё левае крыло — корпус Удзіно дзвюма баварскімі дывізіямі пад камандаю генерала Гувіяна Сен-Сіра. У выніку кароткага бою з Вітгенштэй-

нам каля вёскі Свольна злучаныя сілы французаў адступілі да Полацка. Натхнёныя ўдачай расійскія войскі выйшлі да Дзвіны і 17 жніўня атакавалі непрыяцеля. Бітва доўжылася чатырнаццаць гадзін. Маршал Удзіно атрымаў у ёй сваю 27-ю па ліку рану, і яго замяніў Сен-Сір. Частка напалеонаўскіх сілаў пачала перапраўляцца на дзвінскае левабярэжжа. Адтуль, з Экімані, іх батарэі абстрэльвалі Запалоцце і падыходы да моста цераз Палату.

Наступнага дня афіцэры Вітгенштэйна ўбачылі, як за французскімі ўмацаваннямі адбываецца нешта накшталт вучэнняў. Сен-Сір выставіў на валах шэсцьдзесят гармат і раптам, па сігналу званоў езуіцкага касцёла, шасцю калонамі рушыў у наступ. Бой ішоў з пераменным поспехам. «Сінім гусарам», што помсцілі за смерць камандзіра, удалося прарвацца на полацкія вуліцы. Калі верыць звесткам, што падае ў сваёй кнізе «Полоцкий кадетский корпус» (Полоцк, 1910) падпалкоўнік В. Вікенцьеў, толькі баварскія дывізіі страцілі за два дні 117 штабных і обер-афіцэраў ды пяць тысяч ніжэйшых чыноў. Сам Напалеон нібыта пашыраў чуткі, што пад Полацкам супроць яго змагалася 100-тысячная армія. (Думаю, што падпалкоўнік у сваім патрыятызме часам перабірае.)

Горад урэшце застаўся ў руках у французаў. Сен-Сір адганаў непрыяцеля да Сівошына і атрымаў маршальскае званне. Пасля гэтага баявыя дзеянні ў полацкім наваколлі да кастрычніка абмяжоўваліся дробнымі сутычкамі.

За колькі дзён да апісаных падзеяў, 15 жніўня, імперыя Напалеона — ад Гішпаніі да Беларусі — адзначала яго дзень нараджэння. У Полацку, як і ў іншых гарадах былога Вялікага Княства, віселі партрэты са святочнымі надпісамі накшталт такіх: «Уся цвердзь зямная памятае: у гэты дзень прыйшоў на свет той, хто пакараў пыхлівых і вызваліў слабых» або «Усемагутны і справядлівы Госпад выяўляе волю сваю ў Напалеоне». Газеты пісалі пра «веліканскія крокі неперажаных палкоў вялікага імператара» і пра ахвяраванні на Вялікую армію, ся-

род якіх былі дзесяць валоў і дванаццаць бараноў ад князеўны Радзівіл і рэшата як з трыма фунтамі масла ад нейкага дробнага шляхціча. У шляхецкіх дамах падымалі тосты і крычалі «віват», аднак келіхі звінелі зусім не так радасна, як паўтара месяца таму.

Літва-Беларусь афіцыйна называлася «вызваленай ад расійскага прыгнёту», але на сапраўднае адраджэнне дзяржавы гэта было падобна мала. Створаны Часовы ўрад мусіў падпарадкоўвацца імператарскім камісарам. За абяцанне аднавіць Вялікае Княства Напалеон патрабаваў 100-тысячнае войска і велізарных паставак фуражу і харчу. Апрача новых падаткаў, ён загадаў заплаціць у яго казну і ўсе старыя даўгі цару. Пачаліся бясконцыя рэквізіцыі. Сяляне марна чакалі скасавання прыгону, патрыёты Княства — дазволу на федэрацыю з Польшчай.

Французскі імператар вёў сваю буйную гульню.

Роўна праз месяц пасля Вільні ён уступіў у Віцебск. У баях на падыходах да горада вызначыліся 3, 11 і 23-я расійскія дывізіі, дзе служылі пераважна палачане, віцябляне і віленцы. Яны бачылі, што ніякай палёгкай для Беларусі Напалеон на сваіх штыках не прынёс, а таму біліся зацята. На дзесяці вёрстах дарогі ад Астроўна да Лучосы тры пералічаныя дывізіі страцілі па 375 жаўнераў на кожную вярсту, прыкладна столькі ж загінула і французаў. Паранены ці забіты ляжаў на кожным метры. Такім коштам была выратаваная 1-я расійская армія, што адступала на Смаленск.

Чытач мемуарных «Запісак» маркіза Амедэя Пастарэ, якога прызначылі французскім губернатарам Віцебска, даведаецца, што ключы ад горада Напалеону перадала дваранская дэпутатцыя пад кіраўніцтвам адстаўнога армейскага брыгадзіра і былога кацярынінскага фаварыта графа Храпавіцкага. Сустрэча з аточаным войскамі імператарам так паўплывала на старога адстаўніка, што праз тры дні ён звар’яцеў. Ва ўладзе жаху знаходзілася і яго жонка, якая ўвесь дзень стаяла на парозе свайго дома, частуючы віном французскіх жаўнераў. Такім спосабам

жанчына спадзявалася ўратаваць сямейнае гняздо, але толькі спрыяла яго рабаванню.

Не зважаючы на цяжкія страты, Банапарт прайшоў ад памежнага Нёмана сотні вёрст і набыў пяць мільёнаў новых падданных. Гэта дапамагала яму адпрэчыць думкі пра дэзерцірства жаўнераў, пра сялянскія бунты і паразу пад Клясціцамі, пра тое, што ў яго «літоўскіх» палках замест 100 тысяч у лепшым разе толькі чвэрць гэтага, і той бракуе рыштунку і зброі.

У Віцебску імператар быў яшчэ ў добрым гуморы. А шостаі гадзіне раніцы абавязкова прысутнічаў на разводзе войскаў. Кіраваў праз кур’ераў парызскім жыццём. Штодня пісаў па сто лістоў. У царкве святога Сімяона ён паставіў гарматы, ператварыўшы вокны храма ў амбразуры. Успенскі сабор зрабіў шпіталем, царкву Уваскрэсення на рынку — фуражным складам.

Перад паходам ён казаў маршалам: «Я скончу кампанію ў Смаленску і ў Менску. У Вільні, дзе ў гэтую зіму будзе мая гадоўная кватэра, я займуся ўпарадкаваннем Літвы, якая прагне скінуць з сябе расійскае ярмо. Я не перайду Дзвіны. Рухацца сёлета далей — значыць ісці насустрач сваёй гібелі». У першы віцебскі дзень ён адшпіліў шпагу, кінуў яе на завалены разгорнутымі картамі стол і абвясціў: «Тут я спынюся, злучу карпусы маёй арміі, дам ёй спачын і вазьмуся за ўладкаванне гэтай краіны. Кампанія 1812 года — скончаная! 1813 год убачыць мяне ў Маскве, 1814-ы — у Пецярбургу».

Хто ведае, як павярнулася б кола гісторыі, каб Банапарт папраўдзе спыніўся, прыслухаўся да сваіх прыхільнікаў з Беларусі і Літвы, даў волю сялянам, як зрабіў гэта ў Варшаўскім герцагстве? Але ў Віцебску, напярэдадні дня нараджэння, ён прыняў фатальнае рашэнне ісці на Маскву. Былы рэвалюцыйны генерал-рэспубліканец, а цяпер валадар велізарнай імперыі, страціў пачуццё рэальнасці. Імкненне народаў да незалежнасці мала хвалявала яго: у галаве выпяваў план сусветнага панавання, на картах з’явіліся стрэлкі, што пазначалі будучы паход на Індыю. Чым усё закончылася, нам добра вядома.

Тым часам у Полацку і вакол яго стаяла 30-тысячнае напалеонаўскае войска. Штаб мясціўся ў мурах у айцоў-езуітаў. Грамадскія будынкi і вялікія прыватныя дамы былі аддадзеныя пад шпіталі. Палачане — хто з ахвотаю, хто пад прымусам — разам з французамі ўмацоўвалі горад. Жаўнеры займалі расійскі вайсковы гарадок на Ніжнім замку. Афіцэры жылі ў дамах у мясцовай шляхты. Паміж імі было, безумоўна, шмат высакародных людзей, аднак хапала і такіх, хто глядзеў на гаспадароў (хоць тыя належалі да аднаго з імі стану і часта гаварылі на бездакорнай французскай мове), быццам на пустое месца. Маўляў, на вайне, як на вайне. У пакоях можна было ўбачыць, як паміж фамільнымі партрэтамі вісяць кумпякі зарэзаных гаспадарскіх вепрукоў. На фартэпіянах стаялі рондалі і патэльні. Дзеншчыкі рабілі з дагледжаных садоў стайні і пашы, ламалі на дровы платы, секлі старадаўнюю мэблю. Пракарміць такую сціжму людзей горад не мог, і над ім навісла пагроза голаду.

Марачы пра волю, сяляне Полацкага краю спачатку сустракалі напалеонаўскіх жаўнераў прыхільна: паказвалі дарогу, разам з імі нападзілі на маёнткі верных цару паноў. Карціну прыходу французаў у прыдзвінскую вёску каларытна і з гумарам намалюваў у сваім вершы «Рабункі мужыкоў» адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі:

*Як пранцузская сіла
Із-за Дзвіны наступіла,
Нам стала карціць,
Штоб парадак прыўраціць.*

*Аднака ж сядзелі ціха.
Аж тут прыносіць ліха
Пранцузаў у наш двор —
І ну-тка дзелаць збор.*

*Клеці паразбівалі,
Паноў нашых сагналі,*

*Нас казалі назбіраць
І гарэлку піць і браць.*

*Пранцузы нас пахвалялі,
Аб нашым краі ўпаўнялі
І на мігі нас прасілі,
Каб мы з імі двор лупілі.*

*І мы доўга там гулялі,
Што хацелі, пілі, бралі...*

*Той браў плацце на вяроўку,
Чым абшыць жонцы шнуроўку,
Цыны, медзі, колькі мог,
Чым абліць дуду і рог...*

*Іншы быдла занімаець,
Другі адзенне хапаець,
Іншы толькі есць і п'ець,
Другі шабляй куры б'ець.*

*Калі ўжо так гуляюць,
Пачулі: з пушак страляюць.
«Галён! галён!»* — закрычалі
І ўсе з двору высыталі.*

*У Клясціцах, а дзве мілі,
Крывавую вайну чынілі.
Як французы выйшлі, самі
Мужыкі былі панамі.*

*І калі так пагулялі,
Раду сабе ўкладалі.*

* Ідзём! Ідзём! (франц.).

*Першы Мінка сеў за стол,
Укуты глядзіць, як сакол,
На крэсле, дзе сядзеў пан —
Пуза як барабан.*

*«Помню я тых веці,
Як жылі паноў прэдкі:
Нас у рэкруты не бралі.
Ах, што за паны бывалі!*

*З адной палы ў тых паноў
Семера б пашыў штаноў!
А гэтыя і нас паелі,
І самі ўжо згалелі.*

*Полы сабе паабразалі,
Хвасты ззаду паадсякалі,
І цяпер ужо усякай
Кусай ззаду...»*

Верш датаваны 1812 годам. Паэт распавёў выпадок, які адбыўся ў маёнтку полацкага шляхціча Маліноўскага ў Шнітаўках. Гаваркі Мінка, што «першы сеў за стол», служыў у пана лёкаем і на загад гаспадара потым быў павешаны.

Дачыненні сялянаў з «пранцузам» хутка змяніліся. Па вёсках, пакідаючы за сабой пустыя хлявы і адрыны, гойсалі рэквізітары. Пад выглядам ахвяраванняў жаўнеры забіралі з кожнага двара па два пуды сена і саломы і па пяць — жыта і аўса. У жніўні Напалеон падпісаў новы ўказ аб рэквізіцыях, паводле якога з пяці заваяваных губерняў Вялікая армія павінна была атрымаць 528 тысяч тон збожжа, 100 тысяч тон аўса і 53 тысячы кароў.

Сяляне браліся за косы і сякеры. Барацьбой з французамі ў Полацкім павеце выславіліся жыхары вёсак Варонькі і Жарцы. У навакольных лясах дзейнічалі аддзелы з некаль-

кіх дзесяткаў партызанаў, узброеных адбітымі ў непрыяцеля стрэльбамі.

Не ведаю, ці памятае хто ў сённяшніх Жарцах пра Максіма Маркава, што ў 1812-м стаў на чале тутэйшых месціўцаў. Пасля вайны царскі ўрад узнагародзіў жарцаўскіх партызанаў крыжамі і медалямі. Героі палічылі сябе за вольных людзей і адмовіліся ісці на паншчыну. Іх пан Жаброўскі меў на гэты конт іншую думку. У дадатак да медалёў ён загадаў усыпаць кожнаму ніштаватую колькасць бізуноў і сам назіраў за экзекуцыяй, прыгаворваючы: «Вось табе вольнасць, вась табе крыж».

Вызначылася падчас напалеонаўскага нашэсця і сялянка з вёскі Пагуршчына (цяпер у межах горада) Фядора Міронава. Паклаўшы ў кошык сёе-тое на продаж, яна колькі разоў хадзіла ў Полацк, прыносячы адтуль у расійскі штаб звесткі пра размяшчэнне войскаў і сховішчаў. Фядора таксама спадзявалася вырвацца з няволі, аднак пан не ўлічыў баявых заслуг сваёй рабыні і пасля вайны прадаў яе ў іншы павет. Колішняя выведніца выправілася шукаць праўды ў Санкт-Пецярбург. Былы камандзір вітгенштэйнаўскага авангарда генерал Уластаў узяўся хадаінічаць, і ў выніку Фядора вызваліла з прыгону і сябе, і ўсю сям'ю. Апрача таго, наша прадпрымальная зямлячка атрымала срэбны медаль і пяцьсот рублёў — фантастычнае для тагачаснага селяніна багацце.

Перамена ў стаўленні з боку жыхароў Вялікага Княства істотна блытала Напалеону карты. З Часовага ўрада Літвы выйшаў і загінуў у жніўні пры загадкавых абставінах заўзяты банапартыст Аляксандр Сапега, што няраз выконваў асабістыя разведвальныя даручэнні французскага імператара. Перад Барадзінскаю бітвай (у ёй на баку Напалеона брала ўдзел і беларуская кавалерыя Дамініка Радзівіла) валадар Еўропы мусіў накіраваць 10 тысяч жаўнераў на дапамогу 12-тысячнаму віцебскаму гарнізону, які партызаны фактычна трымалі ў аблозе. Граф Гагендорп, што быў ваенным генерал-губернатарам Вялікага Княства Літоўскага, паведамляе ў сваіх мемуарах пра масавае дэзерцірства баварцаў, з якіх складалася

значная частка полацкага гарнізона: «Баварскія жаўнеры, кідаючы сцягі, сотнямі прыходзілі ў Вільню, нібыта з прычыны хваробы, і імкнуліся трапіць у шпіталь. Я іх дапытваў і загадаў сабраць на вайсковым пляцы, каб асабіста агледзець. Іх было болей за тысячу, а згодна з афіцыйнымі рапартамі французскіх ваенных лекараў, не налічвалася і сотні сапраўды хворых. Абураны гэтым падманам, я адразу ж загадаў ім пакінуць горад і вярнуцца да сваіх частак у Полацк, але замест таго, каб вяртацца да баявых сцягоў, яны рассяліся па наваколлі, рабуючы і палячы вёскі».

Увосень у расійскай і французскай стаўках зноў загаварылі пра Полацк. Корпус Вітгенштэйна, атрымаўшы падмацаванне, налічваў 40 тысяч салдат і афіцэраў і 10 тысяч пецяярбургскіх апалчэнцаў барона Штэйнгеля. На пачатку кастрычніка прыйшоў загад Кутузава: узяць Полацк!

Штабныя афіцэры Сен-Сіра са званіцы сабора святога Стэфана сачылі за рухам варожых палкоў у вялізны зямны тэлескоп, пазычаны ў езуітаў. Тры расійскія калоны наблізіліся з поўначы да горада і сталі біваком. Левы фланг французскіх пазіцый пачынаўся ад берага Палаты, у цэнтры перад імі ляжала Валовая азярына, правы фланг цягнуўся да віцебскага тракта. Абозы і шпіталі ўжо былі адпраўлены на захад. Барон Штэйнгель занатаваў уражанні апошніх гадзін перад бітваю за горад: «Мрачная октябрьская ночь спустилась над равниной, окруженной темным лесом, и на ней загорелись тысячи костров, от коих возносящийся кверху дым с искрами составлял красное, рдяное облако, и небо получало от него багряное зарево; казалось, само небо требовало крови — это предзнаменование как бы указывало на предстоящий кровопролитный бой».

А шостаі гадзіне раніцы 18 кастрычніка расійскія войскі атакавалі непрыяцеля каля вёсак Юравічы і Белае. Бліжэй да паўдня бой пад нізкім восеньскім сонцам кіпеў ужо на ўсёй прасторы ад Палаты да возера. Французы раз за разам падымаліся ў контратакі. Калі на зямлю апусціўся прыцемак, поле

было заваленае знявечанымі цэламі, падбітымі лафетамі і мёртвымі конямі. Трава пацямнела ад застылай крыві. Без-Карніловіч сцвярджае, што расійцы мелі шмат клопату ад варожай батарэі, размешчанай у Еўфрасінеўскім манастыры, а сцены Спасаўскага сабора былі да паловы разбураныя ядрамі.

Царскія палкі спыніліся каля Грамоў, французы ж адступілі пад абарону ўзведзеных на Ніжнім замку ўмацаванняў. Прапаршчык пецяярбургскага апалчэння Зотаў пісаў пра пакінутыя пазіцыі: «В первый раз нам удалось видеть землянки, отделанные для долговременного военного житья: рамы, двери и даже камельки, столы, стулья, диваны, зеркала. Все это было набрано французами в разоренных ими поместьях вокруг Полоцка и, по их расчету, верно назначено на зимовку, но ошиблись в расчете: с 6-го октября они уж больше не выдали своих роскошных жилищ».

Назаўтра а пятай гадзіне вечара Вітгенштэйн загадаў атакаваць. Маршал Сен-Сір, падпаліўшы казармы, адышоў з Ніжняга замка ў горад. Абнесены дубальтовым палісадам і глыбокім ровам, ён быў добра прыстасаваны да абароны. Расійская артылерыя засыпала Полацк гранатамі і распаленымі ядрамі. У некалькіх месцах успыхнулі пажары. Загарэўся драўляны дамініканскі касцёл на пляцы перад калегіумам. Прагучала каманда: «На прыступ!» — і на фоне крывавае паланіцы пачаўся вусцішыны спектакль са смерцю ў галоўнай ролі.

З поўначы ў горад вёў адзіны драўляны мост праз Палату, які французы трымалі пад двух'ярусным агнём з батарэяў і акопаў. Высокія і стромкія берагі таксама спрыялі абаронцам. Першыя з сякерамі ў руках кінуліся на мост і ўзяліся пад кулямі секчы завал пецяярбургскія апалчэнцы. Адначасова расійцы перайшлі ўброд Палату і палезлі на вал.

А трэцяй гадзіне ночы дружына пецяярбуржцаў пад камандай палкоўніка Нікалаева ўварвалася ў горад. У той самы час абарона была прарваная і з боку віцебскага тракту. На вуліцах ішоў смяротны рукапашны бой, у якім удзельнічалі, між іншым, і жарцаўскія партызаны. Зноў даю слова відавочцу:

Бітва пад Клясціцамі. Ліпень 1812 г. Мастак Петэр Гес

«Изломав штыки, французы оборонялись прикладами. Почерневшие от порохового дыма, они, медленно отступая по улицам к переправе, сражались с неизъяснимою храбростью, внушаемою отчаянием и страхом попасть в плен. Теснимые со всех сторон, успели однако ж переправиться за Двину и снять мосты: два понтонные, которые частью изрубили, и один плавучий из бревен на канатах».

Яшчэ да світання нядаўнюю кватэру Сен-Сіра заняў граф Вітгенштэйн. Тут ён нецярпліва разарваў атрыманы напярэдадні ад цара пакет з надпісам: «Распечатать по взятии Полоцка». У пакеце ляжаў указ пра ўзвядзенне графа ў «поўныя» генералы ад кавалерыі.

Цьмянае ад дыму сонца асвятліла жудаснае відовішча: безліч трупаў, разбураныя артылерыяй будынкi, бяздомныя людзі, што, быццам цені, блукалі сярод руінаў.

Калі падлічылі страты, выявілася, што абодва бакі ў баях за горад страцілі прыкладна па сем тысяч забітымі. Сорак пяць напалеонаўскіх штаб- і обер-афіцэраў трапілі ў палон. У ліку

трафеяў былі тры гарматы і правіянцкі магазін. Муры езуіцкага кляштара далі прытулак тром сотням параненых пераможцаў.

21 кастрычніка ў Сафійскім саборы адбылося падзячнае праваслаўнае набажэнства, а потым — паніхіда па палеглых воінах. Храм, паводле ўспамінаў расійскіх афіцэраў, зёўраў выбітымі вокнамі і дзвярыма, палохаў расколатымі абразамі. Гарматнае ядро трапіла ў самы вялікі гарадскі зван, і ён крыху псаваў сваімі брынклівымі ноткамі агульную мелодыю ажно да 1904 года, калі «ветэрана» пералілі і зноў паднялі на званіцу колішняга храма святога Стэфана, які ўжо быў праваслаўным Мікалаеўскім саборам.

Будзем памятаць, што французаў хавалі на Ніжнім замку, расійцаў — на гарадскіх могілках. Прах адных і другіх ляжыць таксама на ўзгорку ўсцяж Палаты недалёка ад Сафіі. Час зраўняў магілы з зямлёю, і гэта не робіць Полацку гонару. У 1970-я гады ў час раскопкаў на стадыёне археолагі ўскрылі французскія брацкія пахаванні. Месца вядома, і там трэба хоць сціплым помнікам ушанаваць памяць тых, хто прыйшоў на беларускую зямлю, паверыўшы геніяльнаму палкаводцу і авантурніку, як верыў яму шмат хто з нашых суайчыннікаў.

Падняўшыся на вежу езуіцкага сабора, генерал Вітгенштэйн камандаваў абстрэлам праціўніка, што акупваўся ў Задзвінні (тое месца палачане дагэтуль называюць Батарэяй). 11 кастрычніка расійцы фарсіравалі раку і пачалі пераслед варожых аддзелаў. На маршы салдаты спявалі складзеную ў тых дні песню:

*Как из-за рвов, из-за окопов
Сен-Сир лыжи навострил.
Витгенштейн — второй Суворов,
Полоцк — новый Измаил...*

За плячыма ў іх заставаўся абязлюднены і галодны горад. Перад вайною ён меў дванаццаць вуліц, восем вулачак, 29 завулкаў, 1300 дамоў і 9 тысяч жыхароў. Вайна перапланавала По-

лацк па-свойму і ў некалькі разоў скараціла яго насельніцтва. Ёсць звесткі, што падчас кампаніі 1812 года памерла ад голаду і хваробаў дзве тысячы полацкіх яўрэяў. Наведаўшы Полацк праз шэсць гадоў пасля вайны, лейб-гвардзеец Фінляндскага палка будучы дэкабрыст А. Розен яшчэ бачыў у прадмесцях глыбокія акопы і чалавечыя косці на месцы баёў.

Неўзабаве пасля вайны 1812 года праз Полацк ехаў ужо вядомы нам з папярэдняга раздзела расійскі навуковец і шпіён Аляксандр Башняк, які занатаваў такія ўражанні: «Горад даволі дрэнна збудаваны, вуліцы прамыя, крамы мураваныя, але ўвагі не вартыя, затое на чатырохвугольны пляц паглядзець прыемна: з аднаго боку ён упрыгожаны езуіцкім кляштарам і акадэміяй, з другога — дамініканскім, а з двух іншых — мураванымі скарбовымі і прыватнымі дамамі, крытымі бляхай або дахоўкаю... З іншых будынкаў заслугоўвае ўвагі грэка-рускі манастыр на беразе Дзвіны, мураваны, пад бляшаным дахам. Прадмесце за Дзвіной пабудаванае бедна, але аздобленае мураваным бернардзінскім кляштарам. Полацк вельмі пацярпеў ад вайны; шмат якія дамы пашкодзаныя ядрамі, а некаторыя і зусім зруйнаваныя або спаленыя... Пераехаўшы па драўляным мосце цераз Палату і абмінуўшы Пецяярбургскі бок, статую абаронцы горада святога Яна, французскія ўмацаванні і батарэі, ехаў я далей праз бярозавыя лясы і гаі да мястэчка Белае, што складалася з аднаго мураванага касцёла і карчмы». У Клясціцах падарожнік не заўважыў ніякіх слядоў «адчайнай бітвы, ад якой залежаў, магчыма, лёс Пецяярбурга».

Даваенная колькасць жыхарства ў горадзе аднавілася толькі ў сярэдзіне XIX стагоддзя, але і тады насельнікаў у Полацку было не болей, чым за князем Усяславам Чарадзеям.

Падымаючыся з руінаў, горад значна змяніў свой твар. Замкі зусім страцілі абарончую значнасць, на Ніжнім палачане ўжо ставілі сялібы. Равы пакрысе заплылі зямлёю. Астрогі і вежы сталі даўнім успамінам.

Аб ваенным ліхалецці нагадвалі памяткі тых дзён. У калідорнай сцяне езуіцкага кляштара захрасла шасціфунтавае

ядро, якое, згодна з паданнем, параніла маршала Удзіно. Пазней, калі ў старадаўніх мурах адчынілі кадэцкі корпус, над ядром выбілі на мядзянай пластцы дату здабыцця Полацка. Выява рэліквіі стане эмблемаю навучальнай установы, і з аздобленых ёю парцалянавых куфляў будуць у 1910 годзе піць «русский мед» удзельнікі святкавання 75-годдзя корпуса.

На пачатку мінулага стагоддзя на гарадскіх могілках яшчэ можна было знайсці помнік над прахам афіцэраў 3-й дружыны пецяярбургскага апалчэння. Вечным помнікам стаў мост цераз Палату, што палачане называюць Чырвоным — не з прычыны нейкіх рэвалюцыйных падзеяў, як мне аднойчы давялося пачуць з вуснаў ідэйна падкаванага гіда, а ад крыві, што заліла мост і афарбавала ваду ў рэчцы ў ноч штурму горада Вітгенштэйнам.

7 верасня 1850 года, у гадавіну Барадзінскай бітвы, на корпусным пляцы быў адкрыты 25-метровы манумент перамогі расійскай зброі ў Полацку. На ўрачыстасці прысутнічаў спадкамец трона будучы імператар Аляксандр II, які праз трыццаць гадоў загіне на набярэжнай Кацярынінскага канала ў Пецяярбургу ад бомбы беларуса-нарадавольца Ігната Грынявіцкага.

Помнік зрабіўся адной з найадметнейшых дэталей гарадскога краявіду. Спадзеючыся хоць крыху паскорыць вяртанне гораду гэтай славетасці, падаю яе апісанне з кнігі В. Вікенцьева «Полоцкий кадетский корпус»: «Памятник представляет восьмистороннюю пирамиду, увенчанную чешуйчатым куполом с позолоченным крестом. Основание его круглое; средняя часть украшена восьмью бронзовыми, золочеными орлами, поставленными на колоннах, которые поддерживают верхнюю коническую часть. Общая высота памятника 33 аршина и 5 вершков. На двух противоположных его сторонах начертаны золотыми буквами следующие надписи: на стороне, обращенной к Витебской улице, — „Битва при Полоцке 5 и 6 августа и взятие сего города приступом 7 октября 1812 года. Поражение Удино и Сен-Сира графом Витгенштейном“;

на стороне, обращенной к Николаевскому собору, — „Взято в плен неприятеля 4500 человек, отбито 3 орудия“. Под этой надписью находится в киоте образ святых Сергия и Вакха, в день памяти которых, т. е. 7 октября, войска наши вступили в Полоцк. Памятник окружает ограда из железных цепей, подвешенных между 20 круглыми чугунными тумбами. На уступе второго яруса к верхней стороне карниза привинчена чугунная граната, найденная в земле, когда была вырыта яма для закладки фундамента памятника. Отливка его произведена в Луганском заводе Екатеринославской губернии и обошлась в 58 000 руб., а постройка — в 14 721 руб. 94 коп. Употреблено металла 13 486 пудов 8 фунтов (чугуна — 13 417 пуд. 26 фун., бронзы — 55 пуд. 24 фун., железа — 12 пуд. 38 фун.)».

Існуе, праўда, думка, што аднаўляць разбураны ў 1932 годзе манумент няварта, бо ён, маўляў, таксама сімвал нашай каланіяльнай залежнасці. Але ж помнік гэты пастаўлены не цару і не якому-небудзь дзеячу кшталту Суварова ці Мураўёва-«вешальніка», у якога рукі ў крыві беларусаў. Адноўлены манумент мог бы нагадваць пра ўсіх палеглых на Полаччыне ў той вайне з абодвух бакоў (тым больш, што іх памяць у горадзе ніяк не ўшанаваная), а заадно — і пра тагачасныя няспраўджаныя надзеі нашых землякоў вырвацца з імперыі.

На заканчэнне размовы пра помнікі падзеям 1812 года да месца будзе згадаць і такія своеасаблівыя, як востраў Полацк у групе Паўднёвых Шэтландскіх астравоў каля берагоў Антарктыды. Яго даўжыня дасягае дваццаці кіламетраў, шырыня — адзінаццаці, а плошча — 150 км². Востраў з'явіўся на картах у выніку вядомай экспедыцыі Ф. Белінгаўзена і М. Лазарава. Асабісты дзённік першага з іх паведамляе, што адкрыццё адбылося ў лютым 1821 года. «Остров Полоцк в широте 62°24'30" южной, долготы 59°46' западной, в окружности 21 миля, невысок и поверхности достаточно ровной», — запісаў начальнік экспедыцыі. Разам з некалькімі іншымі адкрытымі астравамі, якія атрымалі назвы Барадзіно, Малаяраславец, Лейпцыг і Смаленск, невядомы раней шматок зямной паверхні быў названы

Помнік воінам 1812 г. у Полацку (знішчаны ў 1932 г.).
Паштоўка пачатку XX ст.

знакамітым адміралам на ўспамін пра вайну 1812 года і замежны паход расійскай арміі. Застаецца дадаць, што на сучасных картах свету востраў Полацк прасцей знайсці пад назваю Робертс.

Напалеонаўская авантура каштавала Беларусі мільён яыхароў, кожнага чацвёртага. Адны загінулі ў баявых дзеяннях, другія — ад голаду і паморкаў. Частка беларускіх палкоў Вялікай арміі, дзе служылі 25 тысяч нашых суайчыннікаў, была разбітая, частка адступіла і ваявала ў Еўропе — зноў на чужыне і за чужыя інтарэсы.

Апошні бой на роднай зямлі рэшткі войска Вялікага Княства прынялі 22 снежня 1812 года на вуліцах Вільні. З царскімі салдатамі можна біліся там егерскі батальён Плятэра, нацыянальныя гвардзейцы Казельскага, жандармерыя Храпавіцкага

і татарскі эскадрон Ахматовіча. А вернуцца на радзіму апошня жайнеры Княства ў 1818-м, калі скончыцца тэрмін іх шасцігадовай службы.

На гэтым і завяршыцца гісторыя арміі «адноўленага» Напалеона Вялікага Княства Літоўскага.

Ёсць нешта наканавана-сімвалічнае ў тым, што падчас адступлення Банапарт зняў сваю трохвуголку, надзеў мундзір польскага улана і назваўся чужым імем у беларускім мястэчку Смаргонь, дзе князі Радзівілы трымалі сваю мядзведжую акадэмію. Маскарад з пераапрапаннем таксама быў своеасаблівым цыркам. Можа, якраз тады імператар на ўсю поўніцу спасціг горкую мудрасць уласнага выслоўя, што ад вялікага да смешнага — адзін крок.

Касалапыя цыркачы, якія зусім нядаўна весялілі яго жаўнераў, паказваючы, як цар дае драла ад Вялікай арміі, ужо дэманстравалі нешта падобнае перад расійцамі. Толькі ў ролі ўцекача быў цяпер ён, валадар Еўропы. Але ён яшчэ збіраўся зрабіць крок назад, ад смешнага да вялікага — прыйсці з 300 тысячамі жаўнераў і ўсё ж паставіць Расію на калені.

У выгнанні, на закінутай у акіяне скалістай выспе Святой Алены, Напалеон, як сведчаць яго паперы, шмат разоў вяртаўся ў думках на беларускую зямлю: узгадваў сустрэты на ёй дзень нараджэння з марамі пра сусветную ўладу, зноў трыумфальна ехаў па віленскіх вуліцах.

(З таго часу, дарэчы, папоўніўся спіс полацкіх прывідаў. Паблізу колішняга Ніжняга замка, у цёмных прысадах вала Івана Грознага, пачала з'яўляцца, палохаючы закаханых парачкі, постаць мужчыны ў мундзіры французскага гусара. Паводле адной з версій, гэта пакутны дух напалеонаўскага афіцэра, атручанага за здраду юнай каханкай з вядомага ў горадзе шляхецкага роду. Згодна з іншым тлумачэннем, якое некалі пачуў у Полацку Вацлаў Ластоўскі, сваімі начнымі праменадамі «Чорны афіцэр» нагадвае пра несупакоеныя душы французай, пахаваных тут, на беразе Палаты, у брацкіх магілах.)

Кажуць, Банапарт меў адмысловы спосаб засынаць у любой абстаноўцы. Ён уяўляў, што яго галава складаецца з безлічч высунутых шуфлядак, наладаваных мноствам планаў, картаў і рэляцый, а потым намаганнем волі адразу зачыняў іх, і сон прыходзіў імгненна.

На выспе Святой Алены з гэтых шуфлядак часта вытыркаліся карты з нязвыклымі французамі назвамі: Вільня, Віцебск, Полацк...

Наўрад Напалеон раскайваўся ў тым, што прынёс народам Еўропы незлічоныя няшчасці. Аднак дакладна вядома: на схіле дзён ён лічыў зробленыя ў Беларусі памылкі — не столькі ваенныя, як палітычныя — галоўнай прычынаю свайго разгрому ў 1812 годзе.